

УДК 070.18(477)“1960/1980”(045)

О.С. Мельникова

МЕТОДИ РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ДИСИДЕНТСЬКОЇ КОМУНІКАЦІЇ ЯК АЛЬТЕРНАТИВНОГО ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ

У статті розглянуто дисидентську комунікацію Радянської України, її методи розповсюдження. Дослідження здійснено на широкій базі архівних джерел та наукових праць зарубіжних і вітчизняних учених.

Ключові слова: дисидентська комунікація, інакомислення, альтернативне джерело інформації, самвидав, смисли.

I. Вступ

Дисидентська комунікація в Радянській Україні представляла суспільству альтернативні потоки інформації. У країні таку комунікацію владні структури намагалися ізолювати від населення. Тому дисиденти, які знаходили, створювали та розповсюджували альтернативну інформацію, використовували різні методи поширення своїх ідей, поглядів, цінностей. Проблема існування дисидентської комунікації, що звертає увагу громадськості на інші або заборонені повідомлення, здатна переорієнтовувати та корегувати громадську думку, актуальна й для сучасних мас-медіа.

Дисидентська комунікація у 1960–1980-х рр. функціонувала в радянському ієрархічному суспільстві, де при тоталітарному режимі офіційна влада прагнула однорідних потоків інформації, щоб створити відчуття істини. Інакodomство виражалось в негативних повідомленнях про СРСР та його ідеологію. Для блокування альтернативних джерел інформації керівництво СРСР використовувало різні методи боротьби з дисидентами як у фізичному, так і в інформаційному просторі. У свою чергу, дисиденти розробили свою систему інформування й розповсюдження інформації по країні, зокрема мережу спеціальних кореспондентів у самвидавних часописах, поширювачів листівок тощо.

Потрібна інформація для влади в тоталітарній державі розповсюджувалася за рахунок її реалізації в ЗМК, освіті, науці, кіно. Український учений Г. Почепцов вважає: “І Радянський Союз, і, до речі, християнство створили власну культуру, яка повністю відповідала фіксованим ідеологічним рамкам. Герої і вороги створювали “захисний шар”, в середині якого відбувалися всі дії, які чітко маркувалися як правильні чи неправильні” [6, с. 119].

А. Гоулднер писав про концепт “критичного дискурсу”, основними носіями якого є інтелектуали [1]. Представники інтелігенції найчастіше виступали як лідери думок, брали активну участь у розповсюдженні альте-

рнативної інформації і знань у радянському суспільстві. А вже в період хрущовської “відлиги” та брежнєвського “застою” незгодних з політикою пануючої комуністичної влади найбільше було серед представників творчої, наукової, освітньої інтелігенції.

Х. Арендт, Ю. Габермас обґрунтували, що в закритому суспільстві дисидентський або опозиційний рух приводить до репресій з боку влади в публічному просторі. Найчастіше комунікація велася з боку дисидентів в інформаційному просторі, а влада відповідала наклепами в офіційній пресі або репресіями. Проте дисидентський рух створювався у приватно-публічній сфері. Ю. Габермас у комунікативній теорії називає такі рухи феноменом політичного відродження, а інакodomство – політичним запереченням [9].

Вплив іноземних радіопередач і їх “глушіння” в СРСР дослідили російські вчені Т. Горяєва, Є. Фінкельштейн, І. Утехін, особливості альтернативних медіа – І. Брага, А. Струкова, Л. Тимофєєва, самвидавну діяльність – А. Струкова, А. Суслов, С. Ушакін. Серед українських дослідників дисидентську активність розглядали С. Гришина, В. Деревінський, О. Обертас, Л. Тарнашинська.

II. Постановка завдання

Метою дослідження є виявлення характерних рис дисидентської комунікації в Радянській Україні 1960–1980-х рр., зокрема методів розповсюдження альтернативних потоків інформації. Існує потреба досліджувати специфіку та роль дисидентської комунікації в суспільному житті, систематизувати методи і прийоми дисидентської діяльності, адже це може дати відповіді на ряд інших питань: значення альтернативних потоків інформації в суспільстві, їх вплив на культуру, зміну системи цінностей, ролі людини як медіа.

III. Результати

В УРСР при тоталітарному режимі носіями забороненої інформації, дисидентами були представники інтелігенції: художники, письменники, філософи, журналісти, критики, літературознавці, театрознавці, працівники культури, освіти та науки. Як ефективні комунікатори – публіцисти – вони користувалися різними методами поширення інфо-

рмації. Під тиском цензури та переслідувань з боку КДБ дисиденти створили самвидав, передавали повідомлення про арешти, репресії проти представників української інтелігенції на радіо “Свобода”, “Голос Америки”, до інформаційного агентства “Рейтор”, до преси країн Західної Європи та США. Організація заборонених арт-виставок, театральних вистав, клубів (Клуб творчої молоді в Києві), “кухонні” розмови – усе це теж було їх комунікацією. Дисидентська інформаційна діяльність перебувала в конфлікті масово-інформаційною сферою, що домінувала в СРСР, тому ізолювалася силами КДБ від радянського суспільства.

Поширення художньої літератури, публіцистики, документалістики відбувалося без контролю авторів-дисидентів. Проте у 1970-х рр. набули популярності листи-протести, документи політичного характеру, зокрема відкриті листи до керівництва країни. Після “кухонного” протесту української інтелігенції у 1960–1970-х рр. наступного десятиліття організовувалися мітинги, демонстрації, створювалися правозахисні організації та фонди фінансової допомоги політв'язням.

О. Оришич, розглядаючи методи та форми діяльності дисидентів на прикладі СРСР, виділяла самвидав, поширення “відкритих листів”, листівок, демонстрації, зібрання дисидентів на площах, у громадських місцях, створення дисидентських організацій на системному рівні (літературне об'єднання “СМОГ”, Московська Гельсінська Група, комітет прав людини в СРСР), моральну та матеріальну допомогу сім'ям політв'язнів і репресованих, учасникам голодування [3, с. 119].

У радянській культурі не існувало єдиного альтернативного дискурсу, тому що суспільство відволікалося від авторитетного дискурсу в літературних, культурологічних клубах, туристичних походах, під час “кухонних розмов”. Тут дискурс розглядається як система фреймів і смислів, за допомогою яких відбувається делегітимізація громадського порядку. Дисидентський дискурс яскраво виявляється в публіцистиці дисидентів, яка циркулювала в самвидаві, публічних текстах, відкритих листах, заявах, радіовиступах, художніх творах. Проте І. Суслів вважає, що фреймінг, який відображає певний альтернативний дискурс, певні смисли та значення, розгортається на тлі репрезентації масової культури. Тому інтерпретації реальності дисидентів у більшості випадків не приводили до масових дій, громадських рухів [8, с. 55].

Дисиденти руйнували слова-міфи, які були базовими для радянського суспільства [5, с. 380]. Дисиденти активно використовували цитування офіційних документів, історичні приклади з метою отримати умови для національного відродження, самостійності,

вони боролися за нові альтернативні ідеї та цінності. “Нові смисли завжди стають небезпечними для влади, оскільки вони несуть із собою нову модель світу. Дуже часто ці нові смисли вступають у конфлікт зі смислами з картини світу влади”, – пише Г. Почепцов [7].

Потрібно наголосити на тому, що кожне наступне десятиліття відрізнялося методами комунікативної боротьби з боку дисидентів, враховуючи тотальний контроль, репресії, цензуру, переслідування. Отже, із середини 1960-х рр. почало набувати популярності розповсюдження листівок “антирадянського націоналістичного змісту” спочатку в столиці, а з 1970-х рр. – у різних областях Радянської України. З інформаційних повідомлень КДБ УРСР стає зрозумілим, що альтернативні потоки інформації мали попит серед студентської молоді в провідних вишах, зокрема там фіксувались анонімні листівки, що розповсюджувалися в університетах: КДУ ім. Т.Г. Шевченка, Одеському державному університеті, Харківському державному університету, Луцькому педагогічному університету тощо. Особливу увагу приділяли в КДБ студентам гуманітарних факультетів КДУ ім. Т.Г. Шевченка. Так, у повідомленні “Про “ворожі прояви” серед студентів КДУ” акцентувалося на діяльності інакшомисливців: “...з перших днів перебування першокурсників намагаються чинити на них ідеологічно шкідливий вплив і обробляти в націоналістичному дусі” [4, с. 189]. В інформаційних повідомленнях КДБ фіксувалося про анонімні листи й документи, що надходили на адреси республіканських газет “Молода гвардія”, “Нове життя”, “Молодь України”, “Вільна Україна”, “Індустріальне Запоріжжя”, “Ленінська правда”. У свою чергу, працівники преси, що симпатизували дисидентським ідеям, переслідували за їх поширення.

Націоналістичні або антирадянські написи знаходили й на стінах державних установ, зокрема в Харкові, Одесі, на Київському поштамті та анонімні листівки на поштамтах у різних містах Радянської України. Наприклад, працівниками КДБ було виявлено оголошення в Києві на краций анекдот до 100-річчя від дня народження Леніна [4, с. 236].

Листівки розповсюджувалися й у маршрутних автобусах, зокрема зафіксовано КДБ випадки на маршруті “Іллічівськ – Одеса”, у поїзді “Ленінград – Жданов (Маріуполь)”, на автотрасах “Донецьк – Запоріжжя”, “Симферополь – Євпаторія” у 1970-х рр.

Дисиденти активно використовували й усну комунікацію, наприклад, промови на похороні В. Сосюри, видатних діячів літератури, мистецтва, культури, проведення диспутів на національну тематику, організація дискусій в університетах, щорічне зібрання української інтелігенції біля пам'ятника Т.Г. Шевченку в Києві 22 травня.

На символічному полі дисиденти боролися за право вивішувати синьо-жовтого прапора. Образливі написи на портретах керівників КПРС та Радянського уряду, виборчих бюлетенях, спалення державного прапора УРСР, СРСР почали з'являтися у 1980-х рр. [4, с. 556, 570].

Захист національної мови та культури, боротьба за громадянські свободи і права, національна політика СРСР були основними темами засобів дисидентської комунікації. Усні виступи, промови, доповіді інакодумців з'являлися в рукописах, роздруківках, магнітофонних записах.

Розуміючи небезпеку для себе та для своєї родини, дисиденти прагнули дієвості своєї нелегальної інформаційної діяльності. Основна частина матеріалів самвидаву оформлювалася у вигляді петицій, звернень, скарг, протестів, прохань, повідомлень, заяв до офіційних інстанцій (уряд, прокуратура, генеральний секретар КПРС тощо). Тут висвітлювалися питання прав політичних в'язнів, свобод громадян, національного відродження.

На початку 1970-х рр. масові петиційні кампанії змінилися на одиничні правозахисні протести. З боку влади в цей час було поширено використання пропагандистської інформаційної кампанії проти окремих українських дисидентів (В. Чорновола, І. Дзюби, І. Світличного) в офіційній пресі та на телебаченні. У 1970-і рр. в КДБ розслідувалася справа "Блок", яка описує методи та дії, спрямовані проти українських дисидентів, зв'язок з російськими інакодумцями, зокрема А. Сахаровим.

Для боротьби з дисидентами як альтернативними медіалюдьми було ухвалено закон "Про кримінально відповідальність за державні злочини" та ст. 62 Карного кодексу "Про антирадянську агітацію і пропаганду". Від кінця 1950-х до початку 1990-х рр. до кримінальної відповідальності в УРСР було притягнуто 719 осіб [2, с. 189].

Серед попереджень з боку КДБ були використано такі методи: профілактичні бесіди, використання ЗМІ (публічні виступи інакодумців, які повинні були спростувати ідеї дисидентства), морально-психологічний тиск не тільки на представників руху, але й на їх близьких, членів сім'ї, притягнення до адміністративної відповідальності від імені державних установ і громадських організацій. За створення та розповсюдження дисидентської комунікації застосовували репресії, арешти, заслання, ув'язнення до психлікарні, інкримінували моральний розлад.

Особливу увагу працівники КДБ приділяли тим представникам інтелігенції, хто зберігав, друкував на машинці та розповсюджував листівки, твори самвидаву, часопис "Український вісник", заборонену інформацію, зокрема праці І. Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?", збірки В. Чорновола

"Лихо з розуму (портрети двадцяти "злочинців)", "Правосуддя чи рецидиви терору?", В. Мороза "Репортаж із заповідника імені Берії", М. Браичевського "Приєднання чи возз'єднання? (критичні зауваги з приводу однієї концепції)" тощо. Однак хвилі арештів не винищили протести дисидентів. Так, з'являлися не тільки заклики до української незалежності, а й компрометація радянської символіки та популяризація національної, пошкодження портретів, бюстів членів більшовицької партії, агітаційно-пропагандистських стендів, заклики до українців, щоб не брали участі в комуністичних мітингах, демонстраціях, виборах тощо. Також були зафіксовані крайні форми протесту – самоспалення Василя Макуха у Києві.

Ще одна особливість дисидентів Радянської України, що вони створювали свої осередки (наприклад, Клуб Творчої Молоді), де породжувався та існував свій інформаційний простір, де акцентувалося на проблемах, що не висвітлювалися офіційною пресою, та героях самвидавних творів.

IV. Висновки

Дисидентська комунікація як альтернативне джерело інформації й знань за тридцять років свого активного існування в УРСР, незважаючи на перешкоди, "глушіння", репресії проти організаторів і авторів, зіткнення з моделлю, що домінувала, мала вплив й на пострадянський інформаційний простір. Методи та прийоми інформаційного протистояння дисидентства офіційним ЗМІ тоталітарної держави виявилися результативними, адже було створено громадські, правозахисні рухи, політичні організації, активно популяризувалися альтернативні медіа, плюралізм преси.

Отже, дисидентська комунікація створювалася та розповсюджувалася як в окремих осередках, зокрема в Києві та Львові, що фігурували у справі КДБ "Блок", так і розповсюджувалися по областях УРСР за допомогою спецкорів самвидавних часописів, поширювачів листівок, написів на стінах державних установ, поштамтах тощо. Крім того, був задіяний самвидав, дисидентські повідомлення про репресії інтелігенції, політв'язнів передавалися на радіо "Свобода", "Голос Америки", відправлялися до інформаційного агентства "Рейтор", до преси країн Західної Європи та США.

За допомогою самвидаву дисидентська комунікація розповсюджувалася у вигляді петицій, звернень, скарг, протестів, прохань, повідомлень, заяв до офіційних інстанцій.

"Усна" дисидентська комунікація являла собою зібрання дисидентів у громадських місцях, створення дисидентських організацій (Українська Гельсінська Група, комітет прав людини в СРСР), промови на могилах видатних українських діячів літератури, мистецтва, культури, проведення диспутів на

національну тематику, організовані дискусії в університетах, щорічні зібрання української інтелігенції біля пам'ятнику Т.Г. Шевченку в Києві 22 травня.

Дисиденти за допомогою різноманітних методів розповсюдження альтернативної інформації реалізували контркультуру в державі й домоглися того, що заборонені інформація та знання набули чинності й популярності в сучасній Україні. Феномен альтернативної інформації та методів її розповсюдження стає актуальним сьогодні, що означає напрям подальших розвідок.

Список використаної літератури

1. Гоулднер А. Будущее интеллигенции и становление нового класса [Электронный ресурс] / А. Гоулднер. – М., 1979. – Режим доступа: <http://phil-o-sophy.ru/articles/1078>.
2. Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років): монографія / О. Обертас; передм. М. Коцюбинської; післям. О. Зінкевича. – К.: Смолоскип, 2010. – 300 с.
3. Оришич Е. Диссидентство как политическая форма протестного движения в СССР и особенности привлечения инакомыслящих к юридической ответственности (середина 1960-х – середина 1980-х гг.): историко-правовое исследование: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Е. Оришич. – Краснодар, 2009. – 215 с.
4. Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): документи і матеріали / упор. В.М. Даниленко. – К.: Смолоскип, 2013. – 736 с.
5. Почепцов Г. Від Facebook'у и гламуру до WikiLeaks: медіакомунікації / Г.Г. Почепцов. – К.: Спадщина, 2012. – 464 с.
6. Почепцов Г.Г. Контроль над розумом / Г.Г. Почепцов. – К.: Києво-Могилянська академія, 2012. – 350 с.
7. Почепцов Г. Смыслы: вчера, сегодня, завтра [Электронный ресурс] / Г. Почепцов. – Режим доступа: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/27114>.
8. Суслов И. Инакомыслие как социокультурный феномен: дис. ... канд. соц. наук: 22.00.06 / И. Суслов. – Саратов: Изд-во Саратовского гос. тех. ун-та (СГТУ), 2011. – 157 с.
9. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие [Электронный ресурс] / Ю. Хабермас; пер. с нем. под ред. Д.В. Складнева; послесл. Б.В. Маркова. – СПб.: Наука, 2000. – 380 с. – Режим доступа: <http://www.abirint.ru/books/76053/>.

Стаття надійшла до редакції 08.05.2014.

Мельникова Е.С. Методы распространения диссидентской коммуникации как альтернативного источника информации

В статье рассматривается диссидентская коммуникация Советской Украины, ее методам распространения. Исследования проводились на широкой базе архивных источников и научных трудов зарубежных и отечественных ученых.

Ключевые слова: диссидентская коммуникация, инакомыслие, альтернативный источник информации, самиздат, смыслы.

Melnykova O. Methods of propagation dissident communication as an alternative source of information

The article deals with the investigation of methods of propagation dissident communication in Soviet Ukraine. Researches were conducted on the basis of scientific works of foreign and domestic scientists. The role of dissidents in Soviet information space is investigated in different fields of sciences, in particular, in journalism, literary criticisms, history.

Effect of foreign radio broadcasts and their "jamming" in the USSR, alternative media, underground activity have researched russian scientists T. Goryaeva, J. Utyehin, E. Finkelstein, A. Strukov, A. Suslov, S. Ushakin. Ukrainian researchers O. Obertas, L. Tarnashynska, S. Grishina, V. Derevinskyi considered dissident activity. The contrculture and the alternative knowledge in USSR were investigated by G. Pocheptsov.

The informational messages and special note State Security Committee of USSR from 1965 for 1989 are examined and analysed complexly for the first time. It offers a well grounded framework of general and special methods which enable the most complete and versatile analysis of the archival documents. The author of article aims to analyze the improvement of publications of samvydav, which had been published from 1970 for 1989. The monitoring of dissident publications and other materials were performed.

Dissident communication and writing on current affairs are affect on modern society. There is a need to investigate the specific role of the dissident communication in public life. The author showed the characteristics of dissident communication in Soviet Ukraine, including alternative methods of dissemination of information flows.

Key words: dissident communication, dissent, alternative source of information, samizdat, meanings.